

NO. XV / 2012

ISSN 1301-2746

ADALYA

SUNA-İNAN KİRAC AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KİRAC RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLİĞİ
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

Vehbi Koç Vakfı
Suna - İnan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Enstitüsü Yıllık Dergisi
Yönetim Yeri: Barbaros Mh. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 Antalya Tel: +90 242 243 42 74
Faks: +90 242 243 80 13 E-posta: akmed@akmed.org.tr
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın
Sayı: XV - 2012

Sabibi: Vehbi Koç Vakfı Adına Erdal YILDIRIM

Sorumlu Müdür: Kayhan DÖRTLÜK

Yapım: Zero Prodüksyon Ltd., İstanbul

Abdullah Sokak No. 17

Taksim 34433 İstanbul

Tel: +90 212 244 75 21 Faks: +90 212 244 32 09

Baskı: MAS Matbaacılık A.Ş.

Hamidiye Mh. Soğuksu Cd. No: 3 Kağıthane - İstanbul

Tel: +90 212 294 10 00 info@masmat.com.tr Sertifika No: 12055

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Hâluk ABBASOĞLU	Max KUNZE
Ara ALTUN	Thomas MARKSTEINER (†)
Oluş ARIK	Wolfram MARTINI
Cevdet BAYBURTLUOĞLU	Göntül ÖNEY
Jürgen BORCHHARDT	Mehmet ÖZSAIT
Jacques Des COURTILS	Urs PESCHLOW
Vedat ÇELGİN	Scott REDFORD
Nevzat ÇEVİK	Denis ROUSSET
İnci DELEMEN	Martin Ferguson SMITH
Bekir DENİZ	Oğuz TEKİN
Refik DURU	Gülsün UMURTAK
Serra DURUGÖNÜL	Burhan VARKIVANÇ
Hansgerd HELLENKEMPER	Michael WÖRRL
Frank KOLB	Martin ZIMMERMAN

Adalya, **A&HCI** (*Arts & Humanities Citation Index*) ve
CC/A&H (*Current Contents / Art & Humanities*) tarafından taranmaktadır.

Adalya is indexed in the **A&HCI** (*Arts & Humanities Citation Index*) and
CC/A&H (*Current Contents / Art & Humanities*).

Hakemli bir dergidir / A peer reviewed Publication

Editörler / Editors

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA
Remziye BOYRAZ SEYHAN
Tuba ERTEKİN

İngilizce Editörleri / English Editors

İnci TÜRKOĞLU
Mark WILSON

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 ANTALYA-TURKEY
Tel: +90 242 243 42 74 • Fax: +90 242 243 80 13
akmed@akmed.org.tr
www.akmed.org.tr

ISSN 1301-2746

İçindekiler

İşin Yalçınkaya – Kadriye Özçelik

- Karain Mağarası'nın Kültürel ve Çevresel Verileri Işığında Anadolu Orta Paleolitik'inin Değerlendirilmesi* 1

Tarkan Kahya

- The Rock-cut Tomb on the Düver Peninsula: An Early Example from Pisidia and Remarks on Cultural Interactions* 13

Hatice Pamir – İnanç Yamaç

- Antiokheia ad Orontes Suyolları* 33

Hamdi Şahin

- Korykion Antron'daki Tapınak Zeus Tapınağı midir?* 65

Filiz Dönmez-Öztürk

- Ordo Senatoriusa Mensup Lykialıların Prosopografiyası* 81

Julian Bennett

- The Garrison of Cilicia during the Principate* 115

Ümit Aydinoğlu

- Kanytella Nekropolisi: Yeni Buluntular Işığında Bir Değerlendirme* 129

Senem Özden-Gerçeker

- Two Italian Sigillata Fragments from Perge* 159

Mehmet Özsait – Guy Labarre – Nesrin Özsait – İlhan Güceren

- Sites et statuts des communautés en Pisidie: l'exemple des Hadrianoi et des Moulasseis* 171

Aliye Erol-Özdizbay

- Perge Sikkelerinde Agistik Ödül Taçları* 203

Özgür Turak

- An Attic-Type Dionysiac Sarcophagus from Perge* 223

Ayşe Aydin

- Dağlık Kilikia'da Yeni Kesfedilen Merkezi Planlı Yapılarla İki Örnek: Küstülli-Felicek ve Hisar'daki Tetrakonkhos Planlı Yapılar* 247

Georges Kiourtzian

- Selçukluları Beklerken: 1199'un Küçük Asya'sında Alanya Surlarından Bir Yazıt* 265

Nida Nayci

- Integrated Management Policies in Archaeological Sites and the Involvement of Local People: Proposals for the Ancient Olba Territorium, Mersin* 275

Dağlık Kilikia'da Yeni Keşfedilen Merkezi Planlı Yapılar İki Örnek: Küstüllü-Felicek ve Hisar'daki *Tetrakonkhos* Planlı Yapılar

Ayşe AYDIN*

Dağlık Kilikia'da 2006 yılından başlayarak bugüne kadar devam eden, Antik Çağ ve Bizans Dönemi'nde kentleşme ve kırsal yerleşimlere yönelik yüzey araştırmaları sırasında çiftlikler içinde üretime yönelik alanlar, binalar ve genellikle bazilikal planlı kiliselerinde yer aldığı belirlenmiştir. Bugünkü Mersin ili, Erdemli ilçesine bağlı Küstüllü köyündeki Felicek ve Hisar mevkilerinde yer alan Geç Antik Çağ-Bizans Dönemi çiftlik yerleşimlerinde, kiliselerin yanı sıra *tetrakonkhos* planlı yapıların tespiti, hem Kilikia Bölgesi hem de Anadolu Hıristiyan Mimarisi açısından önemlidir. Çünkü bölgede çok sayıda farklı planda inşa edilen kiliseler yanında merkezi planlı yapıların sayısı azdır¹. Merkezi planlı yapılar içinde *tetrakonkhos* plan, bu makaleye konu edilenlerle birlikte bağımsız üç yapıda, kilise bitişigindeki bir yapıda ve bir kilise *naosunda* uygulanmıştır. Yeni bulunan Felicek ve Hisar örnekleri ilk defa bu makalede tanıtılp değerlendirilmekte ve diğer bölgelerdeki yapılar içindeki yerleri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Küstüllü-Felicek'deki *Tetrakonkhos* Planlı Yapı

Roma Dönemi yerlesimi Küstüllü-Felicek'de bazilikal planlı büyük bir kilise, merkezi planlı bir yapı (*tetrakonkhos*) (Res. 7) ve bunların batısında bir villa yer almaktadır.

Bir sarnıcın hemen yakınındaki günümüze oldukça tahrip edilmiş olarak ulaşan yapı, dıştan kare bir kılıf içine alınan dört yapraklı yonca planına sahiptir. Duvarlarının iç ve dış yüzeyinde farklı büyülükte kesme taşlar, *konkhosların* birleştiği köşelerde ise büyük kesme taşlar kullanılmıştır. Kare planın içindeki *tetrakonkhosun* köşelerinde yine kareye yakın planda birer köşe mekânı oluşturulmuştur.

Yapıya batı cephedeki üç kapı açılığından girilir (Res. 1-2). Bunlardan ortadaki kapı açılığı, batı *konkhosunun* içine yerleştirilmiştir. Bu *konkhosun* kuzey ve güneyindeki

* Prof. Dr. Ayşe Aydın, Muğla Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 48000 Kötekli-Muğla.
E-posta: ayseaydin70@gmail.com

Felicek ve Hisar'daki yapıları çalışmama izin veren, yapıların fotoğraflarını çeken Yrd. Doç. Dr. Ü. Aydinoğlu'na, yapıların çizimlerini gerçekleştiren sevgili öğrencim A. Mörel'e (MA) ve makalenin kütüphane çalışmasının DAAD aracılığıyla Göttingen Georg-August Üniversitesi, Hıristiyan Arkeolojisi ve Bizans Sanat Tarihi Bölümü kütüphanesinde gerçekleşmesini sağlayan Prof. Dr. A. Arbeiter'e çok teşekkür ederim.

¹ Kilikia Bölgesi'ndeki merkezi planlı yapılar için bk.: A. Aydın, "Boğsak Adası'ndaki Merkezi Planlı Yapı", Adalya VII, 2004, 263-278; A. Aydın, "Kilikya ve İsaurya'daki Trikonkhos Planlı Yapılar", Adalya VIII, 2005, 241-262.

kareye yakın planlı köşe odalarının ise batı ve doğu duvarlarında da birer kapı açılığı vardır. Güney ve kuzey *konkhosun* içine doğu ve batı yönde birer açılık yerleştirilmiştir (Res. 3). Böylece köşe odaları ve *konkhoslar* arasında kısa ve dar koridorlar oluşturulmuştur. Herhangi bir açılığa sahip olmayan doğu *konkhosunun* kuzey ve güney bitişindeki kare planlı köşe odalarının, batıda birer kapı açılığı vardır. Bu bölümün diğer özellikleri tahrifat nedeniyle tam olarak anlaşılamamaktadır. Yapının girişlerinin bu şekilde düzenlenisi ilginçtir. Güneybatı ve kuzeybatıdaki köşe odalarının batıdaki kapı açılıklarıyla yapıya girilmekte, orta bölüme uğramadan bu odaların doğusundaki kapılarla kuzey ve güney *konkhosun* içindeki doğu ve batı açılıklardan geçilerek güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerdeki odalara ulaşmaktadır.

Küstüllü-Hisar'daki *Tetrakonkhos* Planlı Yapı

Roma Dönemi yerleşimi Küstüllü-Hisar'da çiftlik yapıları, zeytin işliklerinin yanı sıra iki kilise ve *tetrakonkhos* planlı bir yapı belirlenmiştir² (Res. 4, 8).

Düzgün kesme taştan inşa edilen, dıştan kare planlı bir kılıf içinde dört yapraklı yonca plana sahip olan yapının kuzeydoğu köşesine kareye yakın plana sahip bir yapı eklenmiştir. Üzeri beşik tonozla örtülü ek yapının kuzeybatı duvarında bir kapı açılığı, güneybatı duvarında yuvarlak kemerli bir niş, kuzeydoğu duvarında ise bir mazgal pencere bulunmaktadır (Res. 5). Duvarlarda, özellikle kemerli nişte siva izleri vardır. Yıkıntılar içinde de olsa ek yapının güneydoğu duvarında bir kapı açılığına ait izlere rastlanır. Bu kapı, aynı yöndeki bir koridora açılıyor görülmektedir. Koridor, merkezi planlı yapının kuzeydoğu duvarı ve *konkhosun* içindeki bir kapı açılığına bağlanmaktadır (Res. 6). Başka bir kapı açılığı *tetrakonkhos* planlı yapının güneydoğu *konkhosunun* içinde görülmektedir. Kuzeydoğu ve güneydoğu *konkhoslardaki* kapı açılıklarıyla girilen merkezi planlı yapının güneybatı ve kuzeybatı yönlerdeki *konkhoslarında* herhangi bir açılık yoktur. Yıkılan diğer *konkhoslara* kıyasla daha sağlam olarak günümüze ulaşan kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki *konkhosların* üst sınırı olan silmeler üzerindeki bir-iki taş sırası, her bir *konkhosun* bu silmeler üzerinde başlayan yarım kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir (Res. 6). Duvarlar üzerinde yükselen merkezdeki bölüm ise kubbeli olmalıdır.

A. Felicek ve Hisar'daki *Tetrakonkhos* Planlı Yapıların Mimari Açıdan Değerlendirilmesi

Dördüncü yüzyıl ikinci çeyreğinden itibaren Hristiyan Mimarisi'nde bazilikal planlı kilişelerin yanı sıra merkezi planlı yapılarda inşa edilmiş ve kilise, vaftizhane, *martyrion* gibi farklı işlevler üstlenmişlerdir. Bunlardan biri de kare planlı merkezi bir mekânın ana eksenlerinde eşit büyülükte yarım daire planlı dört *konkhosun* yer aldığı, mimaride *tetrakonkhos* planlı olarak adlandırılan binalardır. Türkçeye "dört yapraklı yonca plan" olarak kazandırılan bu formda merkezdeki kare planlı bölüm, serbest destekler ya da duvarlar üzerinde yükselen kubbe ya da ahşap piramidal çatıyla, *konkhoslar* ise genelde yarım kubbe ya da ahşap çatı ile örtülüdür. Genellikle dışa da yarım daire olarak yansıyan *konkhoslar*, bazen haç kolları içine alınarak yarı serbest ya da serbest haç planlı yapılmış; bazen de *konkhoslu* yapının tümü dıştan kare, rotond ya da çokgen planlı bir kılıf içine alınmıştır (Res. 9-16)³.

² F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien I (1990) 272.

³ Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 1-17; Piguet-Panayotova 1990, 203 vd.; Donabédian 2007a, 29 vd. 33; Bayram 2007, 66. 77 vd.; C. Şimşek, Laodikeia (Laodikeia ad Lycum) (2007) 283-284 Res. 100b.

Geç Antik Çağ-Bizans Dönemi'nde *tetrakonkhos* planlı yapıların yoğun olarak Güney Anadolu'da, Doğu Anadolu'da, Suriye'de ve Mısır'da inşa edildikleri görülür. Bu bölgeleri az sayıdaki örnekle İstanbul, Balkanlar, Yunanistan ve İtalya izlemektedir⁴.

Genel anlamda *tetrakonkhos* planlı yapıların ilk örneklerinin Anadolu-Suriye Bölgesi'nde yapıldığı kabul edilir. Bölgesel olarak bakıldığından Mısır'daki *tetrakonkhos* planlı yapılar için Anadolu-Suriye örneklerinin, Gürcü *tetrakonkhos* yapılar için de Ermeni örneklerin etkisi vurgulanır⁵.

Plan açısından değerlendirildiğinde *tetrakonkhos* planlı yapıların genelinin, içte ve dışta *konkhoslu* olduğu görülür (Res. 9)⁶. Bazı örneklerde kare planın ana eksenlerine birer *konkhos* yerleştirilerek, kare ve *tetrakonkhos* aynı plan içinde bir araya getirilmiştir (Res. 10)⁷.

Diğer bir kombinasyon, *konkhosların* her birinin haç kolları içine alınması, dolayısıyla da içte *tetrakonkhos* plan ile dışta serbest haç planının birleşimidir⁸. Bu kombinasyon aynı şekilde ya da yarı serbest haç planlı olarak Ermeni ve Gürcü Mimarisi'nde de görülmektedir (Res. 11-12)⁹.

⁴ K. Swoboda, Römische und Romanische Palaeste (1924) 61 vd. Abb. 34; A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte I, Das Altertum (1923) 526 Abb. 994; Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 1-17; Piguet-Panayotova 1990, 203 vd.; Donabédian 2007a, 29 vd. 33; Bayram 2007, 61 vdd.; G. Öney, Akdamar (Aghtamar) Kilisesi (1989) 4 vd. Pl. 1; Blid 2010, 85; Blid 2011, 106-107 Fig. 9; G. G. Gounaris, Eisagoge sten Palaiochristianike Archaiologia I. Architektonike (1999) 135-136 Eix. 218.220-222; Mansel 1978, 268 vd. Res. 299. 303; Eycice 1993, 69-71 Res. 8-9; 73-74 Res. 15-17; N. Çorağan Karakaya, "İstanbul-Heybeliada'daki Panagia Kamariotissa Kilisesi", M. Denktaş - Y. Özbeş (ed.), Prof. Dr. Z. Bayburtluoğlu Armağanı (2001) 358-359 Çiz. 1; M. Restle, İstanbul. Edirne. İznik (1976) 213; Th. F. Mathews - C. Mango, "Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul with a Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople", DOP 27, 1973, 115 vd. 120; A. Tschiligiroy, Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien (1979) 46; Edwards 1987, 195 vd. Fig. 57; Posamentir - Sayar 2006, 343-344; Ristow 1998, 138 K. Nr. 175 Taf. 10b. 251 K. Nr. 692; 200 K. Nr. 449; 213 K. Nr. 515 Taf. 13b. Güney Anadolu'daki örnekler: Antakya, Seleukia -Pieria'daki *tetrakonkhos* yapı, Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi, Perge'deki yapı, Ksanthos, Doğu Kilisesi ek yapısı, Labraunda'daki yapı, Side'deki iki yapı, Kilikia ve Isauria'da ise Anazarbos ve Milvan Kalesi'ndeki yapı, Felicek ve Hisar'daki yapılar; Ermeni ve Gürcü Mimarisi örneklerinin görüldüğü Doğu Anadolu'daki örnekler: Ani, Van, Artvin, Erzurum, Ardahan'daki *tetrakonkhos* planlı yapılar; Suriye'deki örnekler: Apamea'daki *tetrakonkhos* yapı, Resafa'daki Kathedral, Qanawat ve Halep'deki *tetrakonkhos* yapılar; Mısır'daki örnekler: Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara ve Doğu Kilisesi; İstanbul, Balkanlar, Yunanistan ve İtalya'daki örnekler: İstanbul, Panagia Mouchliotissa, Kosmas ve Damian Kilisesi, Heybeliada, Panagia Kamariotissa, Adrianopol (Edirne), Hagia Sophia ve Sianitikon Kilisesi, Atina, Panhagia Kilisesi, Ohrid'deki *tetrakonkhos* yapı, Perustica, Kızıl Kilise, Veljusa Manastrı Kilisesi, Zarizyngrad'daki Piskoposluk Kalesi içindeki yapı, Grenoble (Gratianopolis) ve Stobi'deki yapılar, Milano, Aziz Laurentius Kilisesi'dir.

⁵ Kleinbauer 1973, 92. 109. 114; Grossmann 1983, 173; Grossmann 1985, 237; Bayram 2007, 69.

⁶ Kleinbauer 1987, 281 Fig. 1; Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 1-6. 10-12. 14; Blid 2010, 85; Blid 2011, 106-107 Fig. 9; Gounaris 1999, 135-136 eix. 218. 220-222; Ristow 1998, 213 K.Nr. 515 Taf. 13b; Restle 1976, 213; Mathews - Mango 1973, 115 vd. 120.

⁷ Kleinbauer 1973, Fig. 5-6. 12; Grossmann 1970, 81; Grossmann 1983, 170 Abb. 3,1-5; Mansel 1978, Res. 299. 303; Donabédian 2007b, 82 Fig. 16-17. Kare planın ana eksenlerine birer *konkhos* yerleştirilerek, kare ve *tetrakonkhosun* aynı plan içinde bir araya getirildiği örnekler Milano, Aziz Laurentius Kilisesi, Antakya, Seleukia Pieriaia-Pieria'daki *tetrakonkhos* yapı, Apamea'daki *tetrakonkhos* yapı, Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi, Resafa'daki Kathedral, Ermeni örneklerden Bagaran ve Mastara'daki Ioannes kiliseleri, Side, Piskoposluk Sarayı içindeki Vaftiz Binası ve Aziz Menas Hac merkezindeki Doğu Kilisesi'dir. P. Grossmann Aziz Menas Hac merkezindeki Doğu Kilisesi'nin bu şekilde yıldız formlu bir plan gösterdiğini ifade eder.

⁸ Grossmann 1983, 173 Abb. 4; Ristow 1998, 138 K. Nr. 175 Taf. 10b; Piguet-Panayotova 1990, 203. 205, Fig. 13-14 Bu özellikleki yapıların bazıları Adrianopol (Edirne), Hagia Sophia, Side Doğu nekropolündeki yapı ve Grenoble (Gratianopolis) Vaftizhanesi'dir.

⁹ A. B. Eremion, Khram Ripsime (1955) 68; S. Der Nersessian, Armenian Art (1978) 34-39; Öney 1989, 11. 6 Pl. 1; Bayram 2007, 61 vd. 76 Şek. 2-3; 77 Şek. 7; 78 Şek. 8; 79 Şek. 18-19; 80 Şek. 21. 24. Ermeni örneklerden Ecmiadzin, Azize Hripsime Kilisesi (616/617-620) 7. yy. ve sonrasında Ermeni ve Gürcü kiliselerinin plan oluşumunu

Bazı yapılarda ise içteki *tetrakonkhosun* dışta çokgen, rotond ya da tam anlamlı kare içine alındığı görülür (Res. 13)¹⁰. Kare planlı dış yapıya sahip içte *tetrakonkhoslu* yapılar Tarragona, Centcelles'deki *tetrakonkhos* planlı yapı (4. yy. ilk yarısı), Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara Kilisesi, Avan ve Aramous'daki yapılar, Zarizyngrad'daki (Cariçin Grad) Piskoposluk Kalesi içindeki yapı, Ovalık Kilikia'da Milvan Kalesi (Meluos Kastron) içindeki *tetrakonkhos* planlı yapı ile Korykos, Mezar Kilisesi *naosudur*¹¹. Ayrıca Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara Kilisesi'nde kuzey ve güney *konkholosların* duvarla birleştiği noktalarda küçük birer niş yer almıştır¹². Ovalık Kilikia, Anazarbos'daki yapının da diğer bölge örnekleri gibi kare içine alındığı ve büyük bir yapı olduğu bize duyurulur¹³. Anazarbos ve Milvan Kalesi içindeki *tetrakonkhos* planlı yapı ile birlikte dıştan kare plan içine alınmış *tetrakonkhos* planlarıyla Felicek ve Hisar'daki yapı da bu grup içinde değerlendirilir. Korykos, Mezar Kilisesi'nde ise *naos* bölümü bu planda düzenlenmiştir (Res. 15).

Açıklıklar açısından değerlendirildiğinde Korykos, Mezar Kilisesi'nde *tetrakonkhosa* ait birimlerin arkasında birer mekân olmuştu, bu mekânlar arasındaki bağlantıda kapı açıklıklarıyla sağlanmış, böylece bir anlamda kuzey, güney ve batı *konkholosların* arkasında çevre koridoru oluşturulmuştur. Kuzey ve güney *konkholosun* doğu *konkholosu*yla birleştiği köşelerde yer alan kapı açıklıkları ve arkalarındaki mekânların açıklıklarından apsisli yan odalara ve bunların yanındaki dar odalara geçiş sağlanmaktadır. Yapı bu özelilikleriyle Felicek'deki *tetrakonkhos* planlı yapının açıklıklarıyla benzerlik göstermektedir. Felicek'deki yapının güneybatı ve kuzeybatı köşe odalarının batıdaki kapı açıklıklarıyla yapıya girmekte, bu odaların doğusundaki girişlerle merkezdeki bölüme geçmeksızın kuzey ve güney *konkholosdaki* kısa ve dar koridorlar aracılığıyla kuzeydoğu ve güneydoğu-daki köşe odalarına ulaşmaktadır.

Felicek'deki *tetrakonkhos* planlı yapının bir benzeri olan ve açıklıklar açısından birebir örtüşen Zarizyngrad'daki Piskoposluk Kalesi içindeki yapıdaki fark, batıda bir ön mekâna sahip oluşu ve kuzeydoğudaki köşe odasının doğu *konkholosla* bir kapı açılığıyla bağlantılı olmasıdır (Res. 16)¹⁴.

etkilemiş görülmektedir (Res. 14). Yapıda merkezdeki kare planlı mekânın ana eksenlerine birer *konkhos*, doğu ve batı *konkholosun* iki yanına ise kare planlı birer mekân yerleştirilmiştir. Köşe mekânları ile merkez mekân arasındaki bağlantıyı ara eksenlerdeki yarım daire planlı küçük nişler sağlar. *Konkholoslar* dıştan genellikle üç köşeli kılif içine alınmıştır. Bu şekilde yapı, kısmen kare içine alınmış *tetrakonkhos* görünümüne sahiptir. Bu görünümü bozan *konkholosların* köşeli dış yapılarıdır. Ana eksenlerdeki dört *konkhos* ve ara eksenlerde dört niş ile bunlardan kalan köşelerde kare planlı birer mekânın yer aldığı, *konkholosların* dışta üç köşeli kılif içine alındığı plan tipi Hripsime tipi olarak adlandırılarak birçok Ermeni ve Gürcü kilisesinde uygulanmıştır. A. Khatchatrian, "Armenien", RBK I, 1966¹, 313-314 Abb. 11. 315 Abb. 12; A. Khatchatrian, "Ani", RBK I, 1966², 164 Abb. 6. 168; H. Hofrichter, "Baukunst der Armenier im Mittelalter", Museum Bochum-Stiftung für Armenische Studien, Bochum (Hrsg.), Armenien. 5000 Jahre Kunst und Kultur (1995) 131 vd.; Donabédian 2007a, 33 vd. 53 Fig. 17-19. 55 Fig. 26-29; Bayram 2007, 68. 70. 78 Şek. 13; 79 Şek. 14; Donabédian 2007b, 83 Fig. 20.

¹⁰ Eyice 1993, 73-74 Res. 15-17; Grossmann 1970, 80; Grossmann 1983, 172. 170 Abb. 3, 7. 15-17; Bayram 2007, 76-81 Şek. 1. 5-6. 10. 12. 15. 20. 25. 27.

¹¹ Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 8-9; Piguet-Panayotova 1990, 203; Th. Hauschild - H. Schlunk, "Vorbericht über die Untersuchungen in Centcelles", MadrMitt 2, 1961, 119 vd. Taf. 46-47; Th. Hauschild, "Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles 3, Der spätantike Bau", MadrMitt 6, 1965, 127 vd.; Donabédian 2007a, 33 vd. 53 Fig. 17; Müller-Wiener 1989, 659 vd. Abb. 3; Ristow 1998, 200 K. Nr. 449; Edwards 1987, 195 vd. Fig. 57; Edwards 1985, 37 vd.; Hild - Hellenkemper 1990, 347.

¹² Grossmann 1982, 103; Grossmann 1983, 172. 170 Abb. 3, 8.

¹³ Posamentir - Sayar 2006, 343-344.

¹⁴ Müller-Wiener 1989, 660 Abb. 3.

Ovalık Kilikia'da Milvan Kalesi içindeki *tetrakonkhos* planlı yapının güney ve batı *konkhos*larının içinde birer kapı açıklığı vardır. Güney *konkhos* içindeki kapı açıklığıyla *tetrakonkhos* planlı yapının bu yöndeki bitişliğinde yer alan kiliseye geçilebilmektedir (Res. 17)¹⁵. Hisar'daki örnekte ise kuzeydoğu ve güneydoğu *konkhos*larda kapı açıklıkları bulunmakta, bunlardan kuzeydoğu *konkhos* içindeki kapı açıklığı bu yöndeki bir koridor ve kuzeydoğu köşedeki kareye yakın plana sahip ek yapıyla bağlantı sağlamaktadır.

Tetrakonkhos planlı yapılarda *bema* olarak kullanılan doğu *konkhosun* kuzey ve güneyinde kare ya da dikdörtgen planlı, bazları doğuda apsisle sonuçlanan köşe odaları Ermeni-Gürcü örneklerinde de görülmektedir. Bu odaların batıdaki girişleri kuzey ve güney yöndeki kısa ve dar koridorlara açılmakta, bu koridorlar aynı yöndeki *konkhos*ların doğusundaki birer açıklıkla sonuçlanmaktadır¹⁶. Bu özelliğiyle bazı Ermeni-Gürcü örnekler, Felicek ile benzerlik göstermektedir. Ecniadzin, Azize Hripsime Kilisesi örnek alınarak yapılan Ermeni-Gürcü yapılarında ise ana eksenlerdeki *konkhos*lar yerine ara eksenlerdeki nişlerin içinde bulunan açıklıklardan kare planlı köşe mekânlarına geçiş sağlanmaktadır (Res. 14)¹⁷.

Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi'ne ait *bema* bölümü *trikonkhos* olarak düzenlenen kiliseler Anadolu'da Likya Bölgesi'nde sıkça görülür. Bu kiliselerin *trikonkhos* planlı *bema* bölümlerinde genellikle kuzey, az da olsa güney *konkhosun* içindeki kapıyla bağlantılı doğu-batı yönünde dikdörtgen tek nefli ya da doğusu apsisle sonuçlanan kare planlı ya da yine *trikonkhos* planda inşa edilmiş ek yapıların işlevleri *martyrion*, mezar yapısı, şapel ya da vaftizhane olarak belirlenmiştir¹⁸. *Tetrakonkhos* planlı Bulgaristan, Veljusa Manastır Kilisesi'nde güney *konkhosla* bağlantısı olan hac plandı bir ek yapı, dikkat çeker¹⁹. Hisar'daki *tetrakonkhos* planlı yapının kuzeydoğusundaki kareye yakın plana sahip ek yapının güneybatı duvarındaki yuvarlak kemeri niş, burada bir lahit olabileceğini ve bu bölümün *arkosolium* tarzında bir mezar olduğunu düşündürür.

Kilikia ve Isauria Bölgesi'ndeki yapılar genellikle Hellenistik Dönem'den beri bilinen, Roma İmparatorluk Dönemi'nde geliştirilen içi kalın harç tabakalı çift kabuklu kesme kireçtaşından yapılmıştır²⁰. Dağlık Kilikia'da özenle işlenmiş düzgün kesme taşın, Batı Kilikia'da işlenmemiş ya da az işlenmiş taşın kullanımı ise bölgesel farklar olarak kendini gösterir²¹. Felicek ve Hisar'daki yapılar bu anlamda bölge geneline uygun olarak çift kabuklu düzgün kesme taştan yapılmış, büyük taşlar statik noktalarda kullanılmıştır.

Ermeni ve Gürcü Mimarisi'ne ait *tetrakonkhos* planlı yapılarda görülen bir özellik istrisnalar dışında genelinde merkez mekan örtüsü duvarlar üzerinde yer aldığı için dehliz olmaması, buna karşın diğer bölgelerdeki aynı plana sahip yapılarda merkezdeki bölümün üst örtüsünün büyük ayaklarla taşınması nedeniyle dehlize yer verilmiş olmasıdır²².

¹⁵ Edwards 1987, 195 vd. Fig. 57; Edwards 1985, 37 vd.

¹⁶ Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 3. 6. 9; Bayram 2007, 77. 80 Şek. 7. 21. 24; Donabédian 2007b, 82 Fig. 16-17.

¹⁷ Donabédian 2007a, 53. 55 Fig. 17. 19. 26-27; Bayram 2007, 78-79 Şek. 13-14; Donabédian 2007b, 83 Fig. 19.

¹⁸ H.-G. Severin - P. Grossmann, Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien (2003) 21 vd. Abb. 9-10; 49 vd. Abb. 15; 59 vd. Abb. 21-22. 25; 104 vd. Abb. 34; R. Jacobek, "Lykien", RBK V, 1995, 885 Abb. 12.

¹⁹ Tschiligirov 1979, 46.

²⁰ Hild - Hellenkemper 1990, 143.

²¹ Hild - Hellenkemper - Hellenkemper-Salies 1990, 192. 273.

²² Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 1-17; Bayram 2007, 77 vd.

Kilikiali örnekler bu anlamda Ermeni ve Gürcü kiliseleri gibi dehlizi olmayan yapılardır. Merkez mekan çevresinde olmasa da kısa ve dar koridorlar sadece Felicek örneğinde köşe odaları ve *konkhoslar* arasında bağlantı kurmak için düşünülmüştür.

Tetrakonkhos planlı yapılardan Apamea, Peruştica ve Ermeni-Gürcü örneklerinin, Side Doğu Nekropolü'ndeki Mausoleum ve Laodikeia'daki yapının merkez bölümünün kubbeli olduğu görülür²³. Diğer örneklerden Bosra ve Milano örneği içinde kubbe önerilmektedir²⁴. Aynı plandaki Resafa, Qanawat, Ohrid, Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara ve Doğu Kilisesi, Perge'deki yapı ve Ksanthos'daki vaftizhanede ise yapıların duvarlarının oldukça ince ve zayıf olması nedeniyle, orta bölümün üst örtüsü için ahşap piramidal çatı önerilir²⁵. Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara Kilisesi'nde, doğu exedranın üst örtüsünün yarı kubbe olduğu, diğer *konkhoslar*'nın ahşap çatılı olduğu²⁶, Doğu Kilisesi'nde ise *konkhoslar*'nın yarı kubbe, çevre koridorunun tek eğimli ya da düz çatılı olduğu kabul edilir²⁷. Perge'deki yapının doğu *konkhosunun* yarı kubbeli olduğu düşünülür²⁸. *Tetrakonkhos* planlı Ermeni ve Gürcü kiliselerinde merkezi mekân kubbe, *konkhoslar* ise yarı kubbe ile örtülüdür²⁹. Dikkati çeken bir özellik Ermeni ve Gürcü örneklerde kubbenin genellikle köşe duvarları üzerine yerleştirilmesi ve tromp ya da pandantif geçişli yüksek kasnaklı yapısıdır³⁰. Diğer bölgelerdeki yapılarda ise kubbe duvarlar yerine genellikle ayaklar, bazen de sütunlar üzerinde yükselir. Ancak Tarragona, Centcelles'deki *tetrakonkhos* planlı yapı, Side Doğu Nekropolü'ndeki Mausoleum gibi kubbenin köşe duvarları üzerine oturduğu örneklerde vardır³¹.

Kilikia ve Isauria Bölgesi'nde gerek kiliselerde, gerekse merkezi planlı yapılarda üst örtüde kubbenin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Geçiş unsurları tromp olan kubbe-ye sahip Anemurium'daki mezar yapıları³², pandantifli kubbeye sahip Boğsak Adası'ndaki kapalı haç planlı yapı³³, Akkale'deki yapının³⁴ yanı sıra, Cennet'teki Meryem Ana Kilisesi yan odalarının, Korykos, Mezar Kilisesi, Meryemlik, Zenon Kilisesi ve Dağpazarı, Çevre koridorlu Kilise'de ise orta nefin, *bema* önündeki bölümünün üst örtüsünün kubbe olduğu kabul edilir³⁵.

²³ G. Stanzl, Längsbau und Zentralbau als Grundthemen der frühchristlichen Architektur (1979) 35 Taf. 5, 2; Grossmann 1983, 169. 170 Abb. 3, 3. 12. 15-17; Şimşek 2007, 283-284 Res. 100b.

²⁴ Grossmann 1983, 171. 170 Abb. 3, 1. 7.

²⁵ Grossmann 1970, 78; Grossmann 1983, 171. 170 Abb. 3, 6. 8. 11. 13; Grossmann 1985, 237; Kleinbauer 1987, 278.

²⁶ Grossmann 1982, 103; Grossmann 1983, 167 Abb. 1.

²⁷ Grossmann 1970, 78; Grossmann 1982, 102.

²⁸ Kleinbauer 1987, 278.

²⁹ Bayram 2007, 66.

³⁰ Bayram 2007, 76 Şek. 2-3; 77 Şek. 7; 78 Şek. 8; 79 Şek. 18-19; 80 Şek. 21-22.24.

³¹ Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 1-14; Bayram 2007, 66.

³² E. Alföldi-Rosenbaum, Anamur Nekropolü. The Necropolis of Anemurium (1971) 7 Res. 3; Lev. VI, 1.

³³ Aydin 2004, 263 vd. Res. 8a-c.

³⁴ S. Eyice, "Elaiussa-Sebaste (=Ayaş) Yakınında Akkale", VII. TTK (Ankara 11-15 Ekim 1976) II (1981) 877 vd.; S. Eyice, "Akkale in der Nähe von Elaiussa-Sebaste (Ayaş)", O. Feld, - U. Peschlow (Hrsg.), F. W. Deichmann Gewidmet. Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst I (1986), 70 vd. 68 Abb. 3 Taf. 18,1.

³⁵ Hild - Hellenkemper - Hellenkemper-Salies 1990, 213 vd. Abb. 13. 225 vd. Abb. 18. 235 vd. Abb. 21. 264 vd. Abb. 34.

Aynı bölgedeki *trikonkhos* plana sahip Mahras Dağıörneğinde orta bölüm pandantifler üzerinde yükselen taştan kubbe ile örtülüdür. Bunu kanıtlayacak kubbenin pandantiflerinden birine ait parça M. Gough'un yapıyı ziyaretinde bulunmuştur³⁶. Kragos Antiokheia'sıörneğinde de orta bölümün kubbeli oluşu kabul edilebilir görünülmektedir³⁷.

Süphandere'deki tek nefli *trikonkhos* planlı yapının, Anadolulu benzerleri olan Barata'daki yapı ve Ortaköy, Georgios Kilisesi'ndeki gibi orta bölümünün kubbe ile örtülüdüğü belirtilir³⁸. Bu yapılarda da kubbe dört köşedeki duvarlar üzerinde yükselen bir görünümektedir³⁹.

Ovalık Kilikia'daki Milvan Kalesi içindeki *tetrakonkhos* planlı yapının da *konkhosları* üzerinde yarınluk kubbe, merkezde ise köşe duvarları üzerinde yükselen bir kubbesi olduğu kabul edilir⁴⁰.

Konkhosların örtüsü ile ilgili arkeolojik veri Hisarörneğinde kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki *konkhosların* üzerindeki taş sıralarıdır. Bu taşlar *konkhosların* yarınluk kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir. Küstülli, Felicek'deki yapının da Hisarörneği gibi *konkhosları* yarınluk kubbeli olmalıdır. Merkezindeki kare alanın kalın köşe duvarları Felicek ve Hisar'daki *tetrakonkhos* planlı yapının, Ermeni-Gürcü ve Ovalık Kilikia'daki Milvan Kalesi içindeki *tetrakonkhos* planlı yapılar gibi köşe duvarları üzerinde yükselen birer kubbeye sahip olduğunu gösterir. Felicek gibi köşe odalarına sahip Ermeni-Gürcü *tetrakonkhos* planlı yapılarda bu odaların üst örtüsü genellikle tonozdur. Resafa ve Heybeliadaörneğinde de yan odalar tonozludur⁴¹. Kareye yakın plana sahip Felicek'deki yapının köşe odalarının da üst örtüsü tonoz olmalıdır.

B. Felicek ve Hisar'daki *Tetrakonkhos* Planlı Yapıların İşlevleri

Kilise olarak kullanılan *tetrakonkhos* planlı yapılarda doğu *konkhos*, *bema* olarak planlanmıştır. Bu düzenlemede farklı bir uygulama olarak Antakya, Seleukia-Pieria, Apamea ve Diyarbakır örneklerinde doğudaki *konkhoa* doğu-batı yönünde uzunlamasına, doğubölümü apsisle biten bir mekânenin *bema* olarak eklendiği görülür⁴². Korykos, Mezar Kilisesi'nde de benzer bir düzenleme vardır⁴³. Araştırmacılar tarafından kabul edilen, Roma Dönemi'nde hamam olarak kullanılan Labraunda'daki yapının, Erken Hıristiyanlık-Bizans Dönemi'nde bir süre vaftizhane, sonrasında ise bir kilise olarak kullanılmış olabileceğidir⁴⁴. Centcelles'deki *tetrakonkhos* planlı yapının Geç Antik Çağ ile Orta Çağ arasındaki uzun süreçte önce portikli büyük bir villanın kubbeli kabul odası önündeki giriş mekâni olduğu, sonrasında ise hamam olarak düşünülen kompleksin yine kubbeli mekâniyla birlikte külhan olarak kullanıldığıdır. Ksanthos, Doğu Kilisesi kuzeydoğusundaki

³⁶ M. Gough, "Notes on a visit to Mahras Monastery in Isauria", Byzantine Studies 1, 1974, 67 vd. Fig. II.

³⁷ E. Rosenbaum - G. Huber - S. Onurkan, A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia (1967) 18-19 Plan 2 Fig. 12.

³⁸ K. Belke - M. Restle, Galatien und Lykaonien, TIB 4 (1984) 140; H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (1908) 149 vd. Abb. 48.

³⁹ Aydin 2005, 241 vd. Res. 1a-b 6a-c.9.

⁴⁰ Edwards 1987, 196 Fig. 57.

⁴¹ Bayram 2007, 76 Şek. 2; 77 Şek. 7; 80 Şek. 21. 23-24; Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 6.

⁴² Örnekler için bk.: Grossmann 1970, 80; Grossmann 1983, 171. 170 Abb. 3, 2-4. 7. 9.

⁴³ Kleinbauer 1973, 98 vd. 110; Grossmann 1983, 171. 170 Abb. 3, 2-4. 7. 9.

⁴⁴ Blid 2010, 85; Blid 2011, 106-107 Fig. 9.

tetrakonkhos planlı ek yapı ve Side, Piskoposluk Sarayı içindeki yapı, *in situ* havuzlarından anlaşıldığı üzere vaftizhane olarak kullanılmıştır. Zarizyograd'daki Piskoposluk Kalesi içindeki yapı, Grenoble (Gratianopolis) ve Stobi örnekleri de vaftizhanedir⁴⁵.

Perge'deki *tetrakonkhos* planlı yapı, Ermeni ve Gürcü örnekler kilise olarak kullanılmıştır⁴⁶. 6. yy.'a tarihendlendirilen Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara ve Doğu Kilisesi ile Mısır'daki *tetrakonkhos* planlı üçüncü örnek Marea Liman Kilisesi, adlarından da anlaşıldığı üzere kilise olarak yapılmışlardır⁴⁷.

Ermeni ve Gürcü *tetrakonkhos* planlı kiliselerin ve Heybeliada örneğinin doğudaki köşe mekânlarının *pastaphorion* oldukları belirtilmektedir⁴⁸. Katedral olarak adlandırılan Resafa örneğinde doğu *konkhosun* iki yanında birer yan odaya yer verilmiştir. Bunlardan kuzey yan odanın apsisindeki vaftiz teknesi bu mekânın işlevini göstermektedir⁴⁹. Felicek örneğinde kare ile *tetrakonkhos* planın dört köşesinde yer alan mekânlardan batıdaki ikisinin sadece diğer *konkhoslara* geçiş sahayayan işlev üstlendikleri söylenebilir. Ancak doğudaki diğer iki köşe mekâni *bemanın* hemen yanındaki konumları, kısa ve dar koridorlarla bu bölümle bağlantıları nedeniyle liturjik işlev sahip görünülmektedir. Felicek'deki yapı, bir kilise olarak düşünülebileceği gibi hemen yakınındaki büyük boyutlara sahip bazikal planlı kilisenin varlığı ve gelecekte yapılacak kazılarla bulunabilecek *in situ* bir vaftiz havuzu, Felicek örneğine plan ve düzenleme açısından birebir benzeyen Zarizyograd'daki Piskoposluk Kalesi içinde yer alan ve kuzeyindeki bazikal planlı kiliseyle bir ön mekan aracılığıyla bağlantılı yapı gibi bir vaftizhane olabileceği de düşündürür.

Merkezi planlı yapıların genellikle anısal yapılar oldukları kabul edilir⁵⁰. Hıristiyanlık öncesinde *mausoleum* olarak kullanılan *trikonkhos* planlı yapılar, Hıristiyanlar tarafından da kare içine alınmış *trikonkhos*, serbest haç içinde *trikonkhos* gibi çeşitlemelerle 4. yy.'dan itibaren martır ve azizler için *martyrion* olarak kullanılmıştır⁵¹. Geç Antik Çağ'daki kare ya da dikdörtgen içine alınmış haç planlı mezar yapıları geleneği de Hıristiyanlar tarafından mezar şapeli, *martyrion*, *mausoleum*⁵² adlarıyla ya da bazı örneklerde *parekklesion* adıyla anılan yapılarla devam ettirilmiş⁵³, bazı örneklerin doğusuna bir apsis de eklenmiştir⁵⁴. Antakya, Seleukia-Pieria'daki *tetrakonkhos* yapı, kilise ya da bazı yayınarda Azize Thekla

⁴⁵ Müller-Wiener 1989, 660 Abb. 3; Hauschild - Schlunk 1961, 119 vd., Taf. 46-47; Hauschild 1965, 129. 136; H. Hellenkemper - F. Hild, Lykien und Pamphlien, TIB 8-2 (2004) 221; Mansel 1978, 268 vd. Res. 299. 303; Ristow 1998, 138 K. Nr. 175 Taf. 10b. 251 K. Nr. 692; 200 K. Nr. 449; 213 K. Nr. 515 Taf. 13b.

⁴⁶ Hofrichter 1995, 131 vd.; Donabédian 2007a, 33 vd.; Bayram 2007, 66 vd.

⁴⁷ Grossmann 1970, 78-79 Abb. 10; Grossmann 1982, 103; Grossmann 1983, 167 vd. 169; Grossmann 1985, 237; P. Grossmann, Abū Mīnā I. Die Gruftkirche und die Gruft (1989) 261 Abb. 79; Grossmann 1996, 48. 51-52 Abb. 8-9.

⁴⁸ Çorağan Karakaya 2001, 358-359; Bayram 2007, 70.

⁴⁹ Grossmann 1983, 172. 170 Abb. 3, 6; Grossmann 1983, 170 Abb. 3, 6; Kleinbauer 1987, Fig. 5; J. Lassus, "Syrien", B. Brenk (ed.) Spätantike und frühes Christentum (1985) 229.

⁵⁰ Grossmann 1985, 237.

⁵¹ I. Stollmayer, "Spätantike Trikonkhoskirchen-Ein Baukonzept?", JbAC 42, 1999, 135 vd.

⁵² P. Grossmann, "Zur Typologischen Stellung der Kirche von Hosios David in Thessaloniki", Felix Ravenna 127/130, 1984/1985, 260; R. W. Edwards, "The Domed Mausoleum at Akkale in Cilicia", Byzantinoslavica 50, 1989, 49 vd. Fig. 2.

⁵³ Grossmann 1984/1985, 256.

⁵⁴ S. Guyer, Grundlagen Mittelalterlicher Abendländischer Baukunst (1950) 28 vd. 155; G. Koch, Frühchristliche Kunst (1995) 39-40.

veya Aziz Paulus adına yapılan bir *martyrion* olarak tanıtılır⁵⁵. Side, Doğu Nekropolü'ndeki yapı ise bir *mausoleum*dur⁵⁶.

Hisar'daki *tetrakonkhos* planlı yapının kuzeydoğusundaki kareye yakın plana sahip ek yapının güneybatı duvarındaki yuvarlak kemerli niş, *arkosolium* tarzında bir mezardır. Yapının kuzeydoğu ve güneydoğu yönde *konkhosları* içinde kapı açıklıklarına sahip oluşu, kuzeydoğu *konkholu* içindeki kapının aynı yöndeki ek yapıyla koridor aracılığıyla bağlantısı ilgincidir. *Tetrakonkhos* planlı yapı kutsal bir kişiye ait mezardır, *martyrion* ise köşe yapısındaki *arkosolium*un binayı yaptıran kişiye ait olduğu düşünülebilir. Böyle bir yapı kombinasyonunda inananların ziyareti için iki ihtimal söz konusudur. İlk olasılık *tetrakonkhos* planlı yapının güneydoğu *konkhos*undaki kapıdan içeri girilmekte burada kutsal kişiye ait mezardır ziyaret edilerek, dilek ve dualardan sonra kuzeydoğu *konkholu* kapısı aracılığıyla koridora ulaşılmaktadır, dileyen buradan yapıyı terk edebilmekte, isteyen ise koridordan ek yapıya geçerek buradaki kişiye dua ederek kuzeybatıdaki kapıdan dışarı çıkmaktadır. İkinci olasılık bunun tam tersi bir ziyaret olmalıdır. Hisar'daki yapının bir kilise olarak kullanılmış olabileceği de olasılık dâhilindedir.

C. Felicek ve Hisar'daki *Tetrakonkhos* Planlı Yapıların Tarihlendirilmesi

Tetrakonkhos planlı yapıların en erken örnekleri 4. yy.'a tarihlendirilir. Bunlar Labraunda'da Kutsal Alan'ın güneybatısındaki yapı, Tarragona, Centcelles'deki *tetrakonkhos* planlı yapı ve Milano, Aziz Laurentius Kilisesi'dir⁵⁷. Diğer örnekler 5.-6. yy.'a ve Orta Bizans Dönemi'ne⁵⁸, Stobi'deki örnek 5. yy. sonuna, Zarizyngrad'daki (Cariçin Grad) Piskoposluk Kalesi içindeki yapı 6. yy.'a ve Grenoble (Gratianopolis)'deki yapı Erken Ortaçağ'a tarihlendirilir⁵⁹.

Aziz Menas Hac merkezindeki Mağara Kilisesi 6. yy. ortasına, Doğu Kilisesi 6. yy.'a⁶⁰, Ermeni ve Gürcü örnekler ise 5.-7. yy.'lar ve 9.-10. yy.'lar arasında, bazı örnekler ise 11. yy.'a tarihlendirilir⁶¹. Edirneli örneklerin 5.-6. yy.'lar arasında yapılmış, Orta Bizans Dönemi'nde ikinci evreye sahip oldukları kabul edilir⁶². Anadolulu örneklerden Ksanthos, Doğu Kilisesi kuzeydoğusundaki *tetrakonkhos* planlı yapı, Side, Piskoposluk Sarayı içindeki Vaftiz Binası 5.-6. yy.'a⁶³, Perge'deki *tetrakonkhos* planlı yapı 5. yy. sonu-6. yy. başına verilir⁶⁴. Anazarbos'daki *tetrakonkhos* planlı yapı, Mısır'daki benzer örneklerle karşılaştırılarak 5.-6. yy.'a tarihlendirilir⁶⁵.

⁵⁵ Kleinbauer 1973, 91 vd.

⁵⁶ Kleinbauer 1987, 286.

⁵⁷ Blid 2010, 85; Blid 2011, 106-107 Fig. 9; Hauschild - Schlunk 1961, 119 vd., Taf. 46-47; Hauschild 1965, 127 vd.; Grossmann 1970, 79; Grossmann 1983, 169. 170 Abb. 3, 1; Kleinbauer 1973, 109.

⁵⁸ Grossmann 1983, 169; Eyice 1993, 69-71 Res. 8-9; 73-74 Res. 15-17; Tschiligirov 1979, 46; Çorağan Karakaya 2001, 358-359 Çiz. 1; Restle 1976, 213.

⁵⁹ Müller-Wiener 1989, 659 vd. Abb. 3; Ristow 1998, Ristow 1998, 138 K. Nr. 175 Taf. 10b. 251 K. Nr. 692; 200 K. Nr. 449; 213 K. Nr. 515 Taf. 13b.

⁶⁰ Grossmann 1982, 102.

⁶¹ Khatchatrian 1966², 164 Abb. 6. 168; Öney 1989, 4; Grossmann 1983, 169. 170 Abb. 3, 15-17; Bayram 2007, 68. 71.

⁶² Eyice 1993, 69-71 Res. 8-9; 73-74 Res. 15-17.

⁶³ Ristow 1998, 138 K. Nr. 175 Taf. 10b. 251 K. Nr. 692; Mansel 1978, 268 vd. Res. 299. 303; Hellenkemper - Hild 2004, 221.

⁶⁴ Hellenkemper - Hild 2004, 370.

⁶⁵ Posamentir - Sayar 2006, 344.

F. Hild ve H. Hellenkemper, Anazarbos örneği gibi yine Ovalık Kilikia'da Milvan Kalesi içindeki *tetrakonkhos* planlı yapıya benzeyen örneklerin 7.-13. yy.'lar arasında Ermenistan'da inşa edildiğini, ancak Milvan örneğinin Erken Bizans Dönemi'ne ait olduğunu ifade ederler⁶⁶. Edwards'da malzeme kullanımı ve plan açısından yapının Ermenilere değil, Erken Bizans Dönemi'ne ait olduğunu kabul eder⁶⁷.

Geç Antik Çağ'da Diokletianus'un (284-305) gerçekleştirdiği eyalet reformu sırasında Felicek ve Hisar yerleşimlerinin de içinde yer aldığı Dağlık Kilikia, Ovalık Kilikia'dan ayrılarak yeni eyalet Isauria içinde kalmış, bu yapısı II. Theodosius Dönemi'nde (408-450) 408 yılında yazılan *Notitia Dignitatum*'da da geçerli olmuştur⁶⁸. Sürekli huzursuzluk yaratan Isauria'liların yenilmesi sonrasında uzun bir süre Dağlık Kilikia'da ekonomik ve kültürel açıdan parlak bir dönem yaşanmış, 5. yy. sonu-6. yy. başında çok sayıda mimari eser ortaya konmuştur. 7. yy.-10. yy. arasında Kilikia ve Isauria Bölgesi, özellikle kıyı yerleşimleri Arapların eline geçmiş, çok sayıda yerleşim terk edilmiştir⁶⁹.

Felicek ve Hisar'daki yapıların planları dışında tarihendlendirmelerine yardımcı olabilecek başlık ve diğer unsurları yoktur. İki yapıdaki malzeme kullanımı, Hisar'daki örnekte iç mekandaki silmenin vurgulanması Kilikia ve Isauria Bölgesi'ndeki 5. yy. ikinci yarısı-6. yy. arasına tarihendlendirilen dini yapılarla ortak özelliklerdir.

İkinci ve üçüncü yüzyıldan itibaren yoğun bir yerleşim gördüğü kalıntılarından anlaşılan Felicek ve Hisar'daki kiliselerde plan özellikleri ve mimari plastik işçilikleriyle 5. yy. ikinci yarısı ile 6. yy. başına tarihendlendirilebilir.

Kare içine alınmış *tetrakonkhos* planlı Felicek ve Hisar'daki iki yapı 5. yy. ikinci yarısı-6. yy. arasında yapılmış Geç Antik Çağ Akdeniz Bölgesi merkezi planlı yapı geleneğini devam ettiren, bölgedeki nadir yapılardır.

⁶⁶ Hild - Hellenkemper 1990, 347 Ayrıca *tetrakonkhos* planlı yapının içinde yer aldığı Milvan Kalesi (Meluos Kastron) duvarlarının bir bölümünün 11.-13. yy.'a ait olduğu da belirtilir.

⁶⁷ Edwards 1987, 195 vd. Fig. 57; Edwards 1985, 38.

⁶⁸ Hild - Hellenkemper - Hellenkemper-Salies 1990, 183 vd.

⁶⁹ Hellenkemper - Hild 2004, 41 vd.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Bayram 2007 F. Bayram, "Anadolu'da Tetraconchos Planlı Gürcü Kiliseleri", Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 1, 2007, 61-88.
- Blid 2010 J. Blid, "Roma ve Bizans Döneminde Labraunda (Roman and Byzantine Labraunda)", F. Kuzucu – M. Ural (ed.), Mylasa Labraunda Milas Çomakdağ. Güney Ege Bölgesi'nde Arkeolojik ve Kırsal Mimari. Archaeology and Rural Architecture in Southern Aegean Region (2010) 81-92.
- Blid 2011 J. Blid, "Recent research on the churches of Labraunda", L. Karlsson – S. Carlsson (ed.), Labraunda und Karia (2011) 99-108.
- Donabédian 2007a P. Donabédian, "Le premier âge d'or de l'architecture arménienne: le VIIe siècle", Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 1, 2007, 29-60.
- Donabédian 2007b P. Donabédian, "L'âge d'or de l'architecture arménienne", J. Durand – I. Rapti – D. Giovannoni (ed.), Armenia sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens (IVe-XVIIIe siècle) (2007) 76-87.
- Edwards 1985 R. W. Edwards, "The Cilician Tetraconch at Milvan", Eleventh Annual Byzantine Studies Conference, October 25-27, Abstracts of Papers (1985) 37-38.
- Edwards 1987 R. W. Edwards, The fortifications of Armenian Cilicia (1987).
- Eyice 1993 S. Eyice, "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler", Edirne. Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı (1983) 39-76.
- Grossmann 1970 P. Grossmann, "Abu Mena Siebenter vorläufiger Bericht", MDIK 26, 1970, 55-82.
- Grossmann 1982 P. Grossmann, Mittelalterliche Langhaus-Kuppelkirchen und verwandte Typen in Oberägypten (1982).
- Grossmann 1983 P. Grossmann, "Die zweischaligen spätantiken Vierkonchenbauten in Ägypten und ihre Beziehung zu den gleichartigen Bauten in Europa und Kleinasien", G. Grimm – H. Heinen – E. Winter (Hrsg.), Das römisch-byzantinische Ägypten. Akten des internatonalen Symposions 26.-30. September 1978 in Trier (1983) 167-173.
- Grossmann 1985 P. Grossmann, "Frühchristliche Baukunst in Ägypten", B. Brenk (ed.) Spätantike und frühes Christentum (1985) 234-243.
- Grossmann 1996 P. Grossmann, "Kirchenbau in Ägypten", Gustav-Lübcke-Museum der Stadt Hamm und dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz (ed.), Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand Kunst und Kultur der Christen am Nil (1996) 43-57.
- Hild – Hellenkemper – Hellenkemper-Salies 1990 F. Hild – H. Hellenkemper – G. Hellenkemper-Salies, "Kommagene-Kilikien-Isaurien", RBK IV, 1990, 182-356.
- Kleinbauer 1973 W. E. Kleinbauer, "The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia", DOP 27, 1973, 89-114.
- Kleinbauer 1987 W. E. Kleinbauer, "The Double-Shell Tetraconch Building at Perge and the Origin of the Architectural Genus", DOP 41, 1987, 277-293.
- Mansel 1978 A. M. Mansel, Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları (1978).

- Müller-Wiener 1989 W. Müller-Wiener, "Bischofsresidenzen des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeerraum". Actes du XIe Congrès international d'Archéologie chrétienne (Lyon ua 1986) (1989) 651-709.
- Piguet-Panayotova 1990 D. Piguet-Panayotova, "Les tétraconques avec collateraux dans les Balkans des V-VI siecles Christianisation des Formes et Innovations", JbAC 33, 1990, 197-208.
- Posamentır – Sayar 2006 R. Posamentır – M. H. Sayar, "Anazarbos-ein Zwischenbericht aus der Metropole des Ebenen Kilikien", IstMitt 56, 2006, 317-357.
- Ristow 1998 S. Ristow, Frühchristliche Baptisterien, JbAC Erg. Bd. 27 (1998).

Abstract

Two Examples for Centrally Planned Buildings Newly Discovered in Rough Cilicia: Tetraconch Structures at Felicek Mevkii and Hisar Mevkii of Küstüllü Village

Surveys on urbanization and rural settlements in the Late Antique and Byzantine periods have been conducted in Rough Cilicia since 2006. These surveys have shown that farm settlements comprise production areas, buildings and churches. The latter are usually basilican in layout. In addition to churches at the Late Antique and Byzantine farm settlements at Felicek Mevkii and Hisar Mevkii of Küstüllü village in Erdemli, Mersin, tetraconch buildings have also been identified. This is of importance for Christian architecture in Anatolia, particularly in Cilicia, because structures with central layouts are scarce when compared to churches displaying various other layouts.

The structures at Felicek and Hisar are located within the Roman settlement, and their layout features a four-leaf clover inscribed in a square. On the interior and exterior surfaces of the walls are cut stones of various sizes, while the corners joining the conches are built with large cut stones. In the corners of the Felicek example are rooms almost square in size. Doorways between these corner rooms and the conches constitute narrow, short corridors. The west conch has one doorway, while the north and south conches have two each. The east conch does not have any at all.

The structure at Hisar was adjoined with another structure almost square in size. This annex with barrel vaulting has a doorway on the northwest, a round arched niche in its southwest wall and an embrasure window in the northeast. The walls, particularly in the niche, have traces of plaster. The main building is accessed via the doorways in the southeast and northeast, while the southwest and northwest sides do not have any openings. The northeast conch connects with the annex building via a corridor.

Apart from the Felicek and Hisar examples circumscribed with a square on the outside, other similar examples in Cilicia of a tetraconch inscribed in a square layout have been found in the Milvan Fortress (Meluos Kastron), at Anazarbos and in the naos of the cemetery church at Korykos. Outside the region, the tetraconch building at Centcelles, Tarragona (first half of the 4th century); the cave church at the pilgrimage site of St Menas; those at Avan and Aramous; and the one in the bishopric castle in Zarizyngrad (Caričin Grad) have the same plan features.

The courses of stones over the northeast and northwest conches of the Hisar building constitute the archaeological evidence for the superstructure of conches and indicate a semi-dome. The Felicek building's conches would also have been covered with semi-domes. Thick corner walls of the central areas at Felicek and Hisar suggest that they had a dome soaring over the core just like the Armenian-Georgian tetaconches as well as the one at Milvan Fortress in the Cilician plains. Armenian-Georgian tetaconches with corner rooms, like those at Felicek and in other regions, usually have a vaulted superstructure covering the corner rooms. The corner rooms of the building at Felicek would have been covered with vault.

In the example at Felicek the corner rooms on the west side seem to have provided access to the conches only. The two on the east side seem to have assumed some liturgical function as well due to their proximity to, and connection with, the bema. Therefore the structure at Felicek may have been used as a church despite its proximity to a large basilican church. If a baptismal font is uncovered *in situ* in future excavations, the building may have been used as a baptistery.

The round, arched niche in the southwest wall of the annex building northeast of the tetaconch structure at Hisar may have been an arcosolium. It is very curious that the eastern conches have doorways, and the northeast conch communicates with the annex through a corridor. In case this tetaconch building was the martyrium of a holy person, then the arcosolium may have belonged to the person who commissioned the building. There are two possibilities for the faithful visiting such a site. The first is that the visitor entered the tetaconch via the southeast conch, visited the tomb of the holy person and made supplications before continuing to the corridor via the northeast conch. At this point the visitor could then have left the site or paid a visit to the tomb of the patron in the annex. The second option would be to reverse the order of the visit. It is also likely that the building at Hisar could have served as a church as well.

Other than their layouts, there is no evidence like capitals to help in dating the tetaconch structures at Felicek and Hisar. The materials used in both structures and the accentuation of the interior moulding at Hisar are common features of religious structures in Cilicia and Isauria that date to the second half of the 5th century to the 6th century.

The layout and architectural sculpture of the churches at Felicek and Hisar, communities densely settled as of the 2nd and 3rd centuries AD, suggest a date in the second half of the 5th century and early 6th century. These tetaconch structures with their square circumscription are two rare examples in Rough Cilicia that continue the centrally planned layouts of the Mediterranean region during this period.

Res. 1
Felicek, *tetrakonkhos*
planlı yapı güneybatı
köşe oda ve girişi

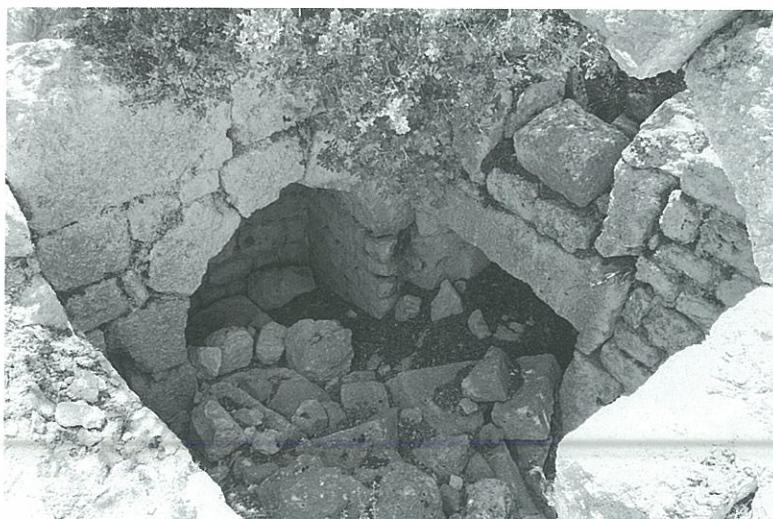
Res. 2
Felicek, *tetrakonkhos*
planlı yapı kuzeybatı
köşe oda ve girişi

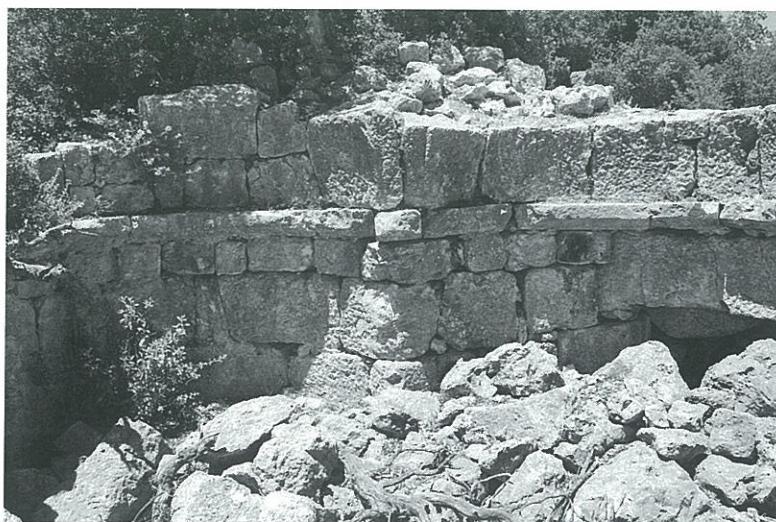
Res. 3
Felicek, *tetrakonkhos*
planlı yapı güney
konklosu

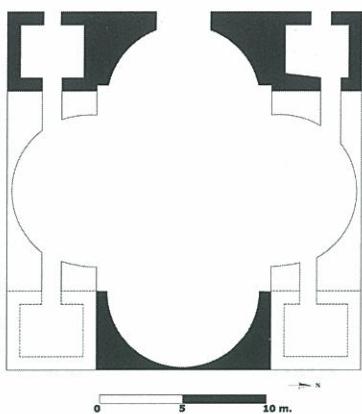
Res. 4
Hisar, *tetrakonkhos*
planlı yapı

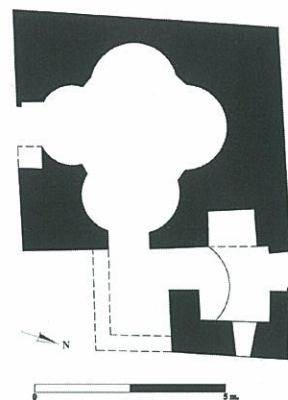
Res. 5
Hisar, *tetrakonkhos*
planlı yapıının
kuzeydoğu köşesindeki
ek yapı

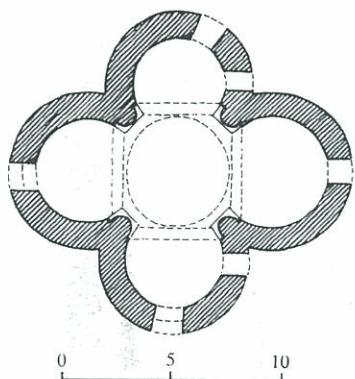
Res. 6
Hisar, *tetrakonkhos* planlı
yapıının kuzeydoğu ve
kuzeybatı konklosu

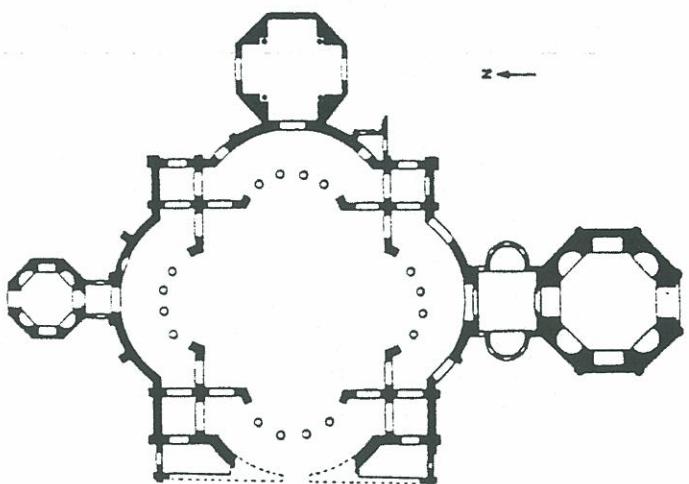
Res. 7 Küstüllü, Felicek'teki tetrakonkhos planlı yapı (A. Mörel)

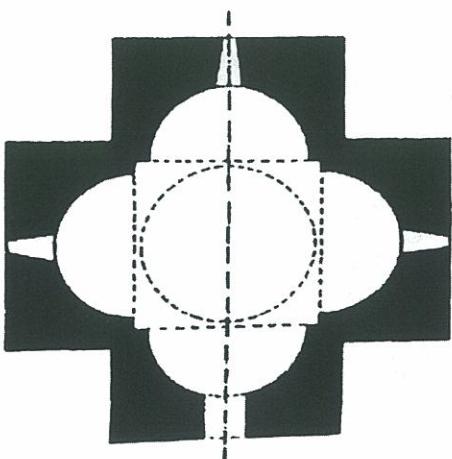
Res. 8
Küstüllü,
Hisar'daki
tetrakonkhos
planlı yapı
(A. Mörel)

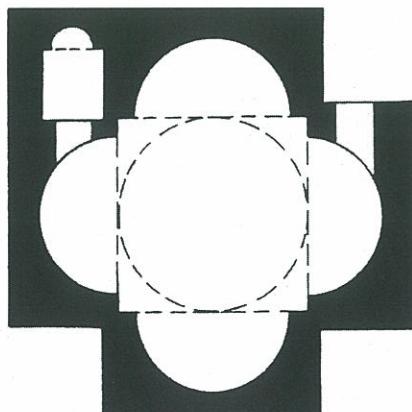
Res. 9 İçte ve dışta konkhoları
vurgulu tetrakonkhos plan
(Bayram 2007, 78 Şek. 11)

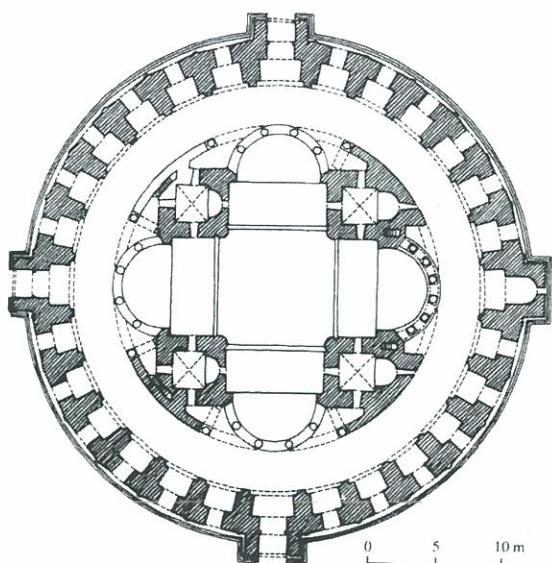
Res. 10 Kare ve tetrakonkhos
kombinasyonlu plan
(Grossmann 1983, Abb. 3,1)

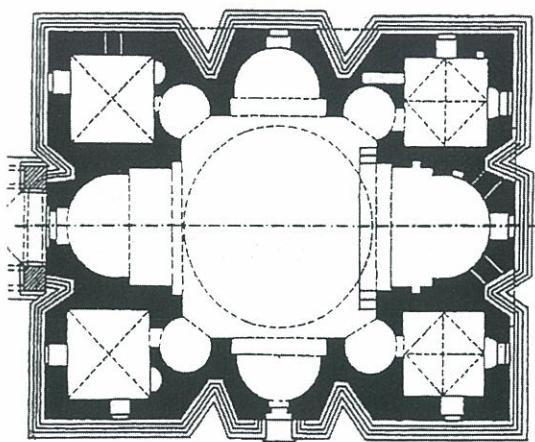
Res. 11 İçte tetrakonkhos dışta serbest
haç plan (Bayram 2007, 80 Şek. 22)

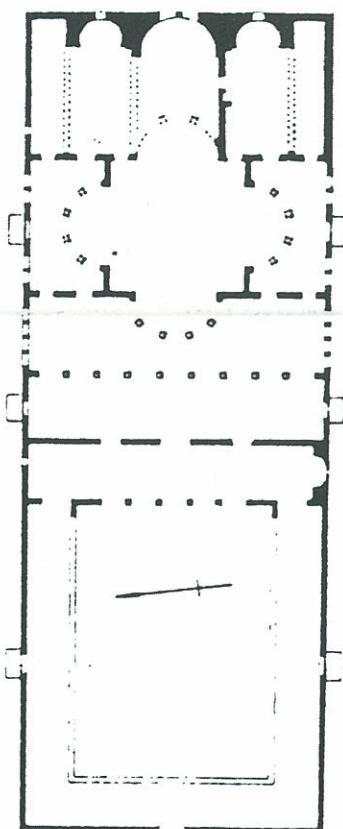
Res. 12 İçte tetrakonkhos
dışta yarı serbest haç plan
(Bayram 2007, 76 Şek. 2)

Res. 13 Dışta *rotund* içine alınmış *tetrakonkhos* plan (Bayram 2007, 77 Şek. 5)

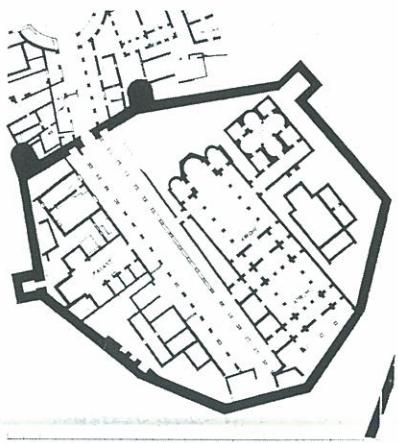

Res. 14 Ecmeadzin, Azize Hripsime Kilisesi planı (Bayram 2007, 79 Şek. 14)

Res. 15 Korykos, Mezar Kilisesi planı (Grossmann 1983, Abb. 3, 9)

Res. 16 Zarizingrad'daki (Caričin Grad) Piskoposluk Kalesi içindeki yapı (Müller-Wiener 1989, 660 Abb. 3)

Res. 17 Ovalık Kilikia'da Milvan Kalesi (Meluos Kastron) içindeki *tetrakonkhos* planlı yapı (Edwards 1987, 196 Fig. 57)

